

Din ve Ahlâk Eğitiminin Ergenlerin Kişilik Gelişimine Katkısı

Mehmet Bahçekapılı*

Özet-Bu araştırma, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi (DKAB) dersleri bağlamında din ve ahlâk eğitiminin ergenlik dönemi gençliğinin bazı kişilik özellikleri üzerinde oynadığı rolü belirlemeyi hedeflemektedir. Ergenlik dönemi biyolojik, fizyolojik, zihinsel ve duygusal açıdan pek çok değişimin yaşandığı ve bireyin kişilik yapısının olgunlaştığı bir dönemdir. Böyle bir değişim sürecini yaşayan gençlerin, bu dönemi daha sağlıklı ve sorunsuz geçirmeleri için, din ve ahlâk eğitiminin önemli katkılarının olacağı kanaatindeyiz. Din ve ahlâk eğitiminin bu açıdan en önemli katkısı, kişinin kendisini ve çevresini tanıma ve anlama noktasında olacaktır. Bu yönüyle din ve ahlâk eğitimi, bireyin hem kişilik hem de sosyal gelişimine önemli katkılar sunmaktadır.

Araştırmanın örneklemini İstanbul Avrupa yakasındaki 11 ilçede yer alan Anadolu Liseleri, Düz Liseler, Endüstri Meslek ve Ticaret Meslek liselerinde 2009-2010 öğretim yılında öğrenim gören, yaşları 17 ile 19 arasında değişen ve tesadüfî yöntemle seçilmiş 650 öğrenciden oluşmaktadır. Verilerin analizinde öğrencilerin her bir değişken için verdikleri yanıtların sıklık dereceleri belirlenmeye çalışılmış ve değişkenler başta cinsiyet olmak üzere, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersini ve öğretmenini sevmeleri ile ilişkilendirilmiştir. Elde edilen verilerle değişkenler arasındaki anlamlılık ilişkisinin değerlendirilmesinde %95 güvenilirlik aralığında “ki-kare bağımsızlık testi” kullanılmıştır. Araştırmamızda ki-kare bağımsızlık testinin anlamlılık değeri olarak “ $p<,05$ ” şartı aranmıştır. Elde edilen verilerin istatistiksel işlemleri SPSS 15 istatistiksel paket programı ile yapılmıştır.

* Yard. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Ergenlik dönemi süresince Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersini okuyan gençler üzerinde yapılan bu araştırma neticesinde, din ve ahlâk eğitiminin, gençlerin yaşamlarında karşılaştıkları sorunların çözümü, hayatı anlamlandırma ve sorumluluk bilinciyle hareket etme, kendilerine güvenme ve kendilerini gerçekleştirme noktasında önemli katkılar sağladığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersini ve öğretmenini sevmelerinin, yukarıda adı geçen değişkenler üzerinde olumlu yönde etki ettiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler- Din, Eğitim, Ahlâk, Kişilik, Ergenlik Dönemi

Giriş

Dinin, dinî inancın veya dindarlığın bireyler üzerindeki etkisi ile ilgili olarak son zamanlarda önemli araştırmalar yapılmaktadır. Bu araştırmaların temel amacı, dinin bireylerin kişilik gelişimlerinde ve hayata bakış açılarında ne ölçüde ve ne yönde bir etkisinin olup olmadığını belirlemeye yöneliktir. Bu araştırmaların büyük çoğunluğu dinin, insanların kişilik gelişimlerinde ve hayata bakış açılarında, özellikle de kişilerin ruh sağlıklarının düzeltilmesinde pozitif yönde katkı sağladığına vurgu yapmaktadır (Idler, 1987, 226-38; Williams ve diğerleri, 1991, 257-62; Cohen, 2002, 287-310; Abbotts ve diğerleri, 2004, 645-56; King ve diğerleri, 2005, 287-97; Hackney ve diğerleri, 2003, 43-55; Melanie ve diğerleri 2009, 49-64).

İnsanın karşı karşıya kaldığı ruhsal ve psikolojik sıkıntıların giderilmesinde, dinin olumlu bir etkisi söz konusudur. Freud'un aksine dini, sağlıklı olmanın bir göstergesi ve Tanrının varlığına inanmayı da insanı nevrozdan kurtaran bir unsur olarak gören Jung, dinin insanların yaşadıkları rahatsızlıklardan kurtaran en önemli öge olduğunu ileri sürmektedir (Jung, 1993, 264). Benzer şekilde W. James'in, din ve dinî tecrübenin insanın hayatında daha verimli ve daha çalışkan olması noktasında önemli katkısının olduğu düşüncesine sahip olduğu belirtilmektedir (Ayten, 2009, 33). Bununla birlikte yapılan bazı araştırmalarda dinin söz konusu etkisinin az ya da hiç olmadığı şeklinde sonuçlar da elde edilmektedir (Eliassenn ve diğerleri, 187-99; Melanie, 2009, 50-51).

İnsan sadece fizyolojik ve biyolojik ihtiyaçları olan ve bu ihtiyaçları doyurulduğunda problemsiz hayat yaşayan bir varlık değildir. Onun psikolojik ve ruhsal ihtiyaçları vardır ve bunların doyurulması gerekir. Fromm'a göre bu ihtiyaçlardan biri de "kimlik ihtiyacı"dır. Buna göre insan, diğer insanlardan farklı olmak ister (Fromm, 1965; Ayten, 2009, 97).

Din ve ahlâk eğitiminin, kişinin hem kendisini hem de dünyayı tanıma noktasındaki katkısı yadsınamayacak bir gerçekliktir. Bir başka ifadeyle din ve ahlâk eğitimi, bireye kendisini tanıma ve değerlendirme imkânı sağlarken, diğer taraftan içinde yaşadığı dünyayı keşfetme, tanıma, anlama ve onunla bütünleşme konusunda yardımcı olmaktadır. Böylece, din ve ahlâk eğitimi, bireyin kendisini ve diğerlerini anlamasına imkân sağlamaktadır.

Din ve ahlâk eğitiminin bireye olan katkısı, sadece kendini ve dünyayı tanıma ve anlama ile sınırlı değildir. Onun önemli katkılarından biri de, içinde yaşadığı toplumla olan bağının kurulmasına sağladığı katkıdır. Bu yönüyle din ve ahlâk eğitimi bireyin, toplumun değerlerini ve kültürünü kazanmasında önemli bir rol oynar. Bir başka ifade ile içinde yaşadığı kültürel mirasın aktarılması ve söz konusu kültürel mirasın özümseme noktasında din ve ahlâk eğitiminin önemli bir katkısı bulunmaktadır (Crawford ve Rossiter, 1992, 49-65) ki, bu durum tüm toplumların değer verdiği ve kişilik gelişiminde önemli bir yeri olan bir olgudur. Dinin kültürel mirasın aktarılmasında önemli rol oynadığını düşünen batılı bilim adamları, din ile kültürel mirasın aktarılmasına örnek olarak “Avrupalı kimliği” kavramını vermektedirler. Zira onlara göre, “Avrupalı kimliği”, Hristiyanlıkla oluşmuş/yoğrulmuş dinî gelenekle oldukça bağlantılıdır (Heimbrock ve diğerleri, 2001, 14).

Din ve ahlâk eğitiminin, kendisi ve içinde yaşadığı toplumu tanıma konusunda katkısı olduğu gibi, farklı toplumları tanıma noktasında da önemli bir hizmeti bulunmaktadır. Özellikle Batı toplumlarının şuan ki yapısı incelendiğinde çok kültürlü ve çok dinli bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Böyle bir durumda alınan din eğitimi, kişilerin başka kültürleri tanınması ve onlarla hoşgörü ve diyalog ortamı içerisinde yaşamalarında da önemli katkılar sağlamaktadır (Heimbrock ve diğerleri, 2001, 13-14; Weisse, 2007, 12-19).

Din ve ahlâk eğitiminin önemli katkılarından bir diğeri de “vatandaşlık bilinci”nin oluşturulmasında sağladığı katkıdır. Batılı düşünürler, demokratik değer ve erdemlerin ve aynı zamanda gençler arasında vatandaşlık bilincinin oluşturulmasında din eğitiminin olumlu bir katkı sağladığına işaret etmektedirler (Roux ve diğerleri, 2009, 67; Kevin Williams ve diğerleri, 2008, 1-5). Hem insan hakları bağlamında hem de vatandaşlık bilinci oluşturma konusunda din eğitiminin önemli bir katkısının olduğuna, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu da vurgu yapmaktadır. Komisyon tarafından 9-10 Aralık 2002 tarihinde organize edilen “İnsan Hakları, Kültür ve Din: Yakınlaşma mı Yoksa Uzaklaşma mı? Doğma, Normlar ve Eğitim” başlıklı seminer sonunda komisyon üyeleri, ortak

hazırladıkları deklarasyonda “Gençlerin eğitiminde önemli bir rol oynayan dinlerin, eşit ölçüde insan haklarına değer vermeyi, bilgiyi ve hoşgörüyü destekleyici şekilde öğretimlerinin yapılması gerektiğine” vurgu yapmaktalar ve “din eğitimi” insan haklarına uyumu güçlendiren bir metodolojinin öğrenildiği bir yer olarak gördüklerini” belirtmektedirler (Willaime, 2007, 63).

Ülkemizde din ve ahlâk eğitimi yasal bir statüye sahiptir ve ilköğretim 4. sınıftan ortaöğretim 12. sınıfa kadar Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi kapsamında verilmektedir. Her öğretim programının hazırlanmasında olduğu gibi Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi öğretim programının hazırlanmasında, Türk Milli Eğitimin genel amaçlarına bağlı kalmak bir zorunluluktur. Türk Milli Eğitiminin Genel amaçları arasında da, “*Beden, zihin, ahlâk, ruh ve duygu bakımlarından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere, hür ve bilimsel düşünme gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı, kişilik ve teşebbüse değer veren, topluma karşı sorumluluk duyan; yapıcı, verimli kişiler olarak ve Türk milletinin millî, ahlâkî, insanî, manevî ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan kişiler olarak yetiştirmek...*” (1739 Sayılı METK, md) vb. ilkeler yer almaktadır. Türk Milli Eğitiminin genel amaçları arasında yer alan bu özellikler incelendiğinde, eğitimden bireylerin her açıdan dengeli ve sağlıklı bir “kişilik” geliştirmelerine katkı sağlaması gerektiğinin vurgulandığı görülür. Aynı zamanda söz konusu “kişiliğin” milli, ahlâkî, insanî manevî ve kültürel değerlerle bezenmesi gerektiği yasal düzenlemelerle açıkça ortaya konmuştur (Bahçekapılı, 2010, 50-53).

İşte, bireylerin böyle bir kişiliği kazanmaları noktasında din ve ahlâk eğitimine önemli görevler düşmektedir ki, Batı’da hazırlanan din eğitimi programlarında olduğu gibi (Alakuş ve Bahçekapılı, 2009), Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi öğretim programlarının genel amaçları arasında da yukarıda ifade edilen niteliklerin bireylere kazandırılmasının hedef olarak alındığı görülmektedir (Ortaöğretim DKAB Programı, 14-15). Bu yönüyle ülkemizde okutulan Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersinin, Batı’daki gibi din ve ahlâk eğitimden beklenen evresel kriterleri içerdiğini söyleyebiliriz.

Araştırmanın Yöntemi

Temel Kavramlar

Kişilik ve Ergenlik Dönemi: Genel olarak din ve ahlâk eğitiminin, kişilik gelişimi üzerindeki etkisine değindikten sonra, araştırmanın boyutunun daha iyi anlaşılması için kişilik ve ergenlik dönemi hakkında kısa bir açıklama yapmanın yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Kişilik, bireyin kendine has ve onu başkalarından ayıran özelliklerinin bir bütünüdür. Bir fertte yapıların, davranış tarzlarının, ruhsal durumların, kabiliyet ve istidatların en karakteristik bir bütünleşmesi olarak tanımlan kişilik, günümüzde yalnız biyolojik şartlara veya sosyal ve kültürel etkilere indirgenmeyip, bütüncül yaklaşımla ele alınmaktadır. Buna göre bireyin doğuştan getirdiği kabiliyetleri onun kişiliğinin bir parçasını oluşturduğu gibi, içinde yaşadığı toplumsal ve kültürel çevrenin de onun kişiliğinin oluşmasında önemli bir payının bulunduğunu belirtmek gerekir (Hökelekli, 2009, 52).

Kişilik, doğuştan getirilen ve sonradan kazanılan çok sayıda faktörün etkileşiminin bir sonucu olduğuna göre dışarıdan gelen bir güç olarak din ve ahlâk eğitiminin, bireyin kişilik gelişimindeki etkisi ve rolü yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle kuvvetli ve sağlam kişilik yapısına sahip kimselerin, güçlü inançlara sahip oldukları müşahade edilmesi bunun önemli göstergelerinden biridir (Hökelekli, 1993, 187-8). Buna göre din ve ahlâk eğitiminin (öğretim açısından) kişiliğin gelişmesinde önemli bir etken olduğunu ve aynı zamanda dinî inanç ve tutumların sağlıklı bir kişiliğin oluşmasında katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Araştırmamızın evrenini oluşturan ergenlik dönemi gençliği açısından ele alırsak, söz konusu din ve ahlâk eğitiminin önemi daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ergenlik dönemi, zihinsel ve duygusal gelişim özellikleri itibarıyla dine çok yakın, dinle çok ilgili ve ilişkili bir dönemdir. Bu dönemde güçlü bir şekilde hissedilen kendini ve hayatı tanıma ve anlamlandırma arzu ve ihtiyacı genci bir şekilde dinî düşünce, anlayış ve pratiklerle buluşturmaktadır (Gündüz, 2010, 67). Bu sebeple ergenlik dönemi, kimlik arayışının ve benlik oluşumunun yaşandığı, kişinin kendini tanıdığı, bağımsızlık duygusunun ve değer ve anlam duygularının geliştiği bir dönem olarak görülmektedir (Gündüz, 2010, 74-80).

Ergenlik döneminin en belirgin özelliklerinden biri de bu dönemin dini şüphe ve çatışmaların çokça yaşandığı bir dönem olmasıdır. Hem kişinin kişilik ve benlik yapısının oluşmasında hem de ergenlik döneminde görülen dini şüphe ve

çatışmaların giderilmesinde, gence doğru olarak verilecek din ve ahlâk eğitimi-
nin önemli bir katkısı olacaktır. Bu eğitim sayesinde, yaşanan çatışmalar sonra-
sında ergenliğin sonuna doğru gençte görülen çatışmalar azalır ve daha sağlıklı
bir kişiliğin oluşması sağlanır. Bir başka ifade ile, dinî değerler çerçevesinde
hayatını yönlendirmeye çalışan ergende bir rahatlama, yatışma, sevinç ve gü-
ven duygusu gelişir (Hökelekli, 1998, 280). Bu sebeple ergenlik, dinî bakımdan
şuurlu bir uyanış ve gelişme dönemi olarak da ifade edilmektedir (Hökelekli,
1980, 104-102).

Din ve Ahlâk Eğitimi: Bu araştırmada kullanılan “din ve ahlâk eğitimi” kav-
ramı basitçe din hakkında bilgilendirmeyi değil, kişilik ve kimlik düzeyinde
bireye etki eden ve kendisini geliştirmesine imkân sağlayan daha geniş ve kap-
sayıcı bir perspektif ile ele alınmıştır. Zira din ve ahlâk eğitimi sadece bilgi
düzeyine indirgeyen bir bakış açısı, dinin hedeflediği “olgun insan” ve “erdemli
kişiliği”n oluş(turul)masında yeterli değildir. Bir başka ifade ile, dini yalnızca
bir kültür ya da bilgi düzeyinde öğrenmenin elbette ki faydaları olacaktır; ancak
hayat sorunlarıyla başa çıkma ve ahlâken olgun bir kişilik yapısı geliştirmede
bunun yeterli olmayacağı bilinmelidir. Böyle bir hedefe ancak bilgi, değer ve
tecrübe bütünlüğü içerisinde tasarlanıp uygulamaya konulmuş bir din eğitimi
programıyla ve “kişilik dindarlığı”nı esas alan bir din eğitimi ile ulaşılabilir
(Ayhan ve diğerleri, 2004, 17-18).

Bu geniş perspektiften bakıldığında, din ve ahlâk eğitimi, “bireylerde ve top-
lumda Yüce Yaraticının varlığı şuurunu bütün varlık ve oluş ile ilişkili olarak
sürekli canlı tutan, insanın kendisine ve çevresine karşı yükümlülüklerini hatırla-
tatan ve bu doğrultuda bir motivasyonu amaçlayan her türlü düşünsel, duygusal
(Gündüz, 2003, 53)” ve eylemsel etkiler olarak tanımlanabilir. Din ve ahlâk
eğitimine verilen bu görev ve sorumluluk, dinin arzuladığı olgun insan mode-
linin gerçekleşmesi için gereklidir. Biz de, din ve ahlâk eğitiminin önemli bir
boyutunun işlendiği Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersinin, çocukların ve genç-
lerin olgun ve erdemli bir kişilik kazanmalarında önemli bir yerinin olduğunu
varsayarak, bu araştırma ile Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi ve öğretim prog-
ramı bağlamında din ve ahlâk eğitiminin, ergenlerin kişilik gelişimi üzerindeki
katkısını ortaya koymaya çalışacağız.

Araştırmanın Problemi ve Amacı

Ergenlik dönemi, insanın pek çok psikolojik, sosyal, ekonomik ve ahlâkî sorun-
larla baş etmek zorunda kaldığı (Gündüz, 2010, 53), kendini, hayatı ve toplu-

mu sorgulayarak eskisinden farklı bir şekilde kendisini ve çevresini tanımaya çalıştığı bir dönemdir (Kula, 2006, 33). Ergenlikteki gelişim özellikleri hem nicelik hem de nitelik açısından diğer gelişim dönemlerine göre oldukça yoğundur. Bağımsız bir kişilik sahibi olma, toplumdaki yerini ve rolünü öğrenme tam olarak bu gelişim dönemi içerisinde gerçekleşmektedir. Bir dünya görüşünü geliştirme, kendine yön verecek değerleri araştırma, hayatın anlamı ve kendinin yeri ve rolü konusunda tatmin edici cevaplar bulma gibi arayış ve yönelişler bu dönemin kendine has davranış özelliklerindendir (Hökelekli, 1998, 266-7).

Hayat, düşünüş, hissediş, hareket, giyiniş ve daha pek çok şey bakımından değişiklik getiren modern hayat biçiminin ortaya çıkardığı bu sorunlar”ın (Moore, 1962, 5) çözümünde din ve ahlâk öğretimi ne ölçüde belirleyici rol oynamaktadır? Ergenin gerek kendi iç dinamizmindeki iniş çıkışlar, gerekse toplumdaki sürekli değişen değer yargıları sebebiyle dini bakımdan bocalamalar, bunalımlar ve çelişkili durumların yaşanması kaçınılmaz bir durumdur... İşte böyle bir anda gençlerin çoğu için “din” *güvenlik, kimlik, bağlanma ve anlama* gibi psikolojik istek ve ihtiyaçlarına cevap vermesi bakımından, etkisi güçlü yüksek bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır (Hökelekli, 1998, 267).

Yüksek bir değer olan ve kişilik gelişimlerinde gençlere doğru bir yöneliş sunan “din”in öğretildiği Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersine önemli görevler düşmektedir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, genelde “din ve ahlâk” eğitiminin özel de ise ortaöğretim kurumlarında okutulan “Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersinin” öğrencilerin söz konusu gelişim ve değişimlerinde oynadığı rolü belirlemek, bu araştırmanın çıkış noktası ve temel problemidir.

Buradan hareketle, din ve ahlâk eğitiminin öğrencilerin kişiliklerinin oluşmasında nasıl bir katkı sağladığını belirlemek, araştırmamızın temel amacını oluşturmaktadır. Araştırma içerisinde “kişilik” olgusunu elbette ki, bütün yönleriyle incelemek mümkün olmayacaktır. Zira kişilik, “bir insanın duyuş, düşünüş, davranış tarzlarını etkileyen faktörlerin kendine özgü bir tezahürüdür” (Baymur, 1969, 256-7). Bir başka ifade ile, “bir insanın bütün ilgilerinin, tutumlarının, yeteneklerinin, konuşma tarzının, dış görünüşünün ve çevresine uyum biçiminin özelliklerini içeren bir kavramdır” (Ayhan, 1997, 164) ve “zamanla olgunlaşmaktadır” (Uğurel ve Uğurel, 1984, 97). Böyle geniş bir perspektife sahip olan kişilik kavramını, bu araştırmada her yönüyle incelemek mümkün olmayacağı için, duygu, düşünce ve davranış gibi kişiliğin çeşitli boyutlarında ve kendini gerçekleştirme ile sorumluluk, anlam ve iç huzuru gibi değerleri kazanmada “din ve ahlâk eğitiminin” ergenler üzerindeki etkisini incelemeye

çalışacağız. Bu durum, aynı zamanda araştırmanın konu sınırlılığı açısından gereklidir. Din ve ahlâk eğitiminin kişilik gelişimine olan etkisini tespit etmek için çalışmamızda incelenen etkenleri/değişkenleri şu şekilde ifade edebiliriz.

Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi bağlamında,

1. Din ve ahlâk eğitimi, öğrencilerin günlük yaşamları ile ne ölçüde örtüşmektedir?
2. Din ve ahlâk eğitimi, öğrencilerin hayatta karşılaştıkları sorunları çözme-lerinde yardımcı olmakta mıdır?
3. Din ve ahlâk eğitimi, öğrencilerin dini duygu, düşünce ve davranışlarına etki etmekte midir? Dini duygu, düşünce ve davranışlarını olumlu yönde geliştirmekte midir?
4. Din ve ahlâk eğitimi, öğrencilerin ibadetlerin bireye iç huzuru sağladığını ve kendilerine olan güveni geliştirdiğini fark etme konusunda etkili midir?
5. Din ve ahlâk eğitimi, gençlerin duydukları dini şüphelerin giderilmesinde etkili midir?
6. Din ve ahlâk eğitimi, kişilik gelişiminde dini ve ahlâki değerlerin etkisinin önemini kavrama konusunda etkili midir?
7. Din ve ahlâk eğitimi, öğrencilerin İslâm'ın barışsever bir kişilik öngördüğünü fark ederek, buna uygun davranışlar sergilemeleri konusunda katkı sağlamakta mıdır?
8. Din ve ahlâk eğitimi, öğrencilerin kendilerini gerçekleştirmelerine ne ölçüde katkı sağlamaktadır?
9. Yukarıda ele alınan değişkenlerle öğrencilerin DKAB dersini ve öğretmenini sevme durumları arasında nasıl bir ilişki söz konusudur.

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi (DKAB) dersleri bağlamında din ve ahlâk eğitiminin ergenlik dönemi gençliğinin bazı kişilik özellikleri üzerinde oynadığı rolü belirlemeye yönelik betimsel bir çalışmadır. Araştırmada seçilen örneklem grubundan bilgi toplamak, deneklerin kişisel özellik, görüş ve eğilimlerini belirlemek amacıyla tarama modeli içerisinde yer alan “anket tekniği” kullanılmıştır.

Veri Toplama Araçları, Analizi ve Değerlendirilmesi

Bu araştırma ile sınırlı olmak üzere, kişisel bilgi envanteri ve kişilik gelişim envanteri oluşturulmuş ve yapılan anket uygulamasından elde edilen bilgilerin istatistiksel işlemleri SPSS 15 istatistiksel paket programı ile yapılmıştır.

Toplam 10 değişkenden oluşan kişilik gelişim envanterinin her bir maddesi için “Tamamen etkili oldu, Çok etkili oldu, Kararsızım, Kısmen etkili oldu ve Etkili olmadı” şeklinde 5’li likert ölçeği kullanılmıştır. (Tavşancıl, 2006, 138-155). Ankete katılan öğrenciler, din ve ahlâk eğitiminin kişilik gelişimi üzerindeki etkisini, bu 5 maddeden birini işaretleyerek belirtmişlerdir.

Bilgilerin analizinde öğrencilerin her bir değişken için verdikleri yanıtların sıklık dereceleri belirlenmeye çalışılmış ve değişkenler başta cinsiyet olmak üzere, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersini ve öğretmenini sevmeye durumları ile ilişkilendirilmiştir. Elde edilen verilerle değişkenler arasındaki ilişkinin değerlendirilmesinde %95 güvenilirlik aralığında “ki-kare bağımsızlık testi” kullanılmıştır. Bu test ile iki değişkenler arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmamızda ki-kare bağımsızlık testinin anlamlılık değeri olarak “ $p < ,05$ ” şartı aranmıştır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmamızın evreni, İstanbul Avrupa yakasında bulunan Avcılar, Bakırköy, Bahçelievler, Bağcılar, Beşiktaş, Esenler, Küçükçekmece, Güngören, Fatih, Zeytinburnu, Şişli olmak üzere 11 ilçede öğrenim gören öğrencilerdir. Araştırmanın örneklemini ise söz konusu 11 ilçede yer alan Anadolu Liseleri, Düz Liseler, Endüstri Meslek ve Ticaret Meslek liselerinde 2009-2010 öğretim yılında öğrenim gören ve tesadüfi yöntemle seçilmiş 650 öğrenciden oluşmaktadır ki, akademik araştırmalardaki örneklem büyüklüğü açısından oldukça kapsayıcıdır (Altınışik ve diğerleri, 2002, 60; Baş, 2006, 45-46). Bu öğrenciler, son olarak 2005 yılında değişen Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders programına göre düzenlenmiş Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersini 9.sınıftan 12. Sınıfa kadar okuyan son sınıf öğrencileridir.

İşlem

Anketin yukarıda belirttiğimiz ilçelerdeki okullarda uygulanması için İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü’ne başvurularak gerekli izinler alındıktan sonra 02

Mart - 18 Mayıs 2009 tarihleri arasında Avcılar Lisesi, Bakırköy Anadolu Kız Meslek Lisesi, Bahçelievler Adnan Menderes Anadolu Lisesi, Bağcılar Mehmet Niyazi Altuğ Anadolu Lisesi, Esenler Başakşehir Lisesi, Fatih Şehremini Lisesi, Küçükçekmece Zehra Mustafa Dalgıç Ticaret Meslek Lisesi ve Oktay Duran Meslek Lisesi, Güngören Ergün Öner-Mehmet Öner Anadolu Lisesi, Beşiktaş Lisesi, Şişli Nişantaşı Rüştü Uzel Anadolu Meslek-Kız Meslek ve Meslek Lisesi, Zeytinburnu İhsan Mermerci Lisesinde uygulanmıştır. Anket soruları öncelikle, 45 kişilik bir ön deneme grubuna uygulanmış, uygulama sonucu öğrencilerin konu hakkındaki düşüncelerini net ölçmeyen sorular çıkartılarak ankete son şekli kazandırılmıştır.

Araştırma Bulguları

Öğrencilerin Günlük Hayatlarıyla Örtüşmesi

Bu araştırma kapsamında öğrencilere yönelttiğimiz ilk soru, “öğrenimini gördükleri Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi (DKAB) ders konularının günlük hayatları ile genel olarak ne ölçüde örtüştüğü”ne dairdi .

Tablo 1:

Cinsiyete Göre DKAB Dersinin İçeriğinin Öğrencilerin Günlük Hayatlarıyla Örtüşmesinin Sıklık Dağılımı

	Katılım				TOPLAM	
	Evet		Hayır			
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Erkek	273	93,2	20	6,8	293	100
Bayan	285	92,5	23	7,5	308	100
TOPLAM	529	92,8	77	7,7	606	100

$\chi^2=,249$

sd=2

P=,883

Tablo 1’den elde edilen verilere göre, DKAB dersinin içeriğinin günlük hayatlarıyla örtüşmesi hakkında erkek öğrencilerin %93,2’si ve bayan öğrencilerin %92,5’i “evet örtüşüyor” derken, erkek öğrencilerin %6,8’i ve bayan öğrencilerin ise %7,5’i “hayır örtüşmemektedir” demektedir. Her iki grubun genel toplamalarına baktığımız da ise öğrencilerin %92,8’inin, dersin günlük hayatla örtüştüğünü düşündüğü görülmektedir. Cinsiyet değişkeni ile DKAB dersinin içeriğinin günlük hayatla örtüşmesi hakkında öğrencilerin görüşleri arasındaki ilişkiyi incelediğimizde ($p=,883$, $p>,05$) aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir.

Bununla birlikte, DKAB dersinin öğrencilerin hayatlarıyla örtüşmesi, öğrencilerin DKAB dersini ve öğretmenlerini sevmeleri durumlarıyla ilişkilendirildiğinde değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin ortaya çıktığı (her iki değişken için de: $p=,000$, $p<,05$) görülmektedir. Daha net bir şekilde ifade etmek gerekirse, DKAB dersinin hayatlarıyla örtüştüğünü belirten öğrencilerin %83,2'si DKAB dersini seven öğrencilerden ve %81,8'i de DKAB öğretmenini seven öğrencilerden oluşmaktadır. Bu sonuçlar, DKAB dersini ve öğretmenini sevmeleri durumunun, öğrencilerin DKAB dersine olan ilgi ve beklentilerini arttırdığı ve dersi hayatlarıyla daha fazla ilişkilendirdiklerini göstermektedir.

Tablo 2:

Cinsiyete Göre DKAB Dersinin İçeriğinin Öğrencilerin Günlük Hayatlarıyla Örtüşmesinin Sıklık Derecesinin Dağılımı

KATILIM ŞEKLİ	93,2 92,5	Cinsiyet					
		Erkek		Bayan		TOPLAM	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
	Tamamen Örtüşüyor	29	9,9	51	16,6	80	13,3
	Çok Örtüşüyor	85	29	83	26,9	168	28
Kısmen Örtüşüyor	159	54,3	151	49	310	51,6	
Hiç Örtüşmüyor	16	5,5	16	5,2	32	5,3	
Kararsızım	4	1,4	7	2,3	11	1,8	
TOPLAM	293	100	308	100	601	100	
x²=6,728		sd=4		P=,151			

Öğrencilerin önemli bir çoğunluğu (%92,8) DKAB dersinin içeriğinin günlük hayatları ile örtüştüğünü belirtmekle birlikte, bu örtüşmenin hangi sıklıkta gerçekleştiği de önemlidir. Zira sıklık derecesi belirlenmeden yapılacak bir değerlendirme gerçek tabloyu yansıtmayabilir. Bu amaçla öğrencilere “DKAB dersinin içeriğinin günlük hayatları ile örtüşmesinin sıklık derecesinin ne ölçüde” olduğuna yönelik soru da sorulmuştur. Öğrencilerin verdikleri cevapların genel toplam oranlarına bakıldığında, “tamamen ve çok örtüştüğünü” belirtenlerin genel toplamlarının %41,3, “kısmen örtüştüğünü” belirtenlerin genel toplamlarının ise %51,6 olduğu görülür. “Örtüşmediğini” belirtenlerin toplamı ise %5,3’dür. Bu oranlar, DKAB dersinin öğrencilerin günlük hayatlarıyla örtüşme sıklığının olumlu düzeyde olduğunu göstermekle birlikte, kısmen örtüştüğünü belirtenlerin oranının %51,6’lara kadar çıkmış olması, konu üzerinde düşünmeyi gerektirmektedir. Öğrenme alanlarında yer alan konularla ilgili olarak öğrencilerin ilgilerini çeken konuları belirlemek amacıyla yapılacak “ihtiyaç analizleri” DKAB dersinin, öğrencilerin hayatları ile örtüşme sıklığını arttırabilir.

Öğrencilerin Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunları Çözmedeki Etkisi

Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi içerisinde öğretilen konuların öğrencilerin hayatlarında karşılaştıkları sorunların çözümünde de etkili olup olmadığı ile ilgili olarak öğrencilerin verdikleri cevaplara bakılacak olursa, erkek öğrencilerin %83,4'ü ve bayan öğrencilerin %83,2'si DKAB dersinde işlenen konuların hayatta karşılaştıkları sorunların çözümüne katkı sağladığını belirttikleri görülmektedir. Bu görüşe katılmayanların oranı ise erkek öğrencilerde %16,6, bayan öğrenciler de ise %16,8'dir.

Tablo 3:

Cinsiyete Göre DKAB Dersinde İşlenen Konuların, Öğrencilerin Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunların Çözümündeki Etkisinin Sıklık Dağılımı

	Katılım				TOPLAM	
	Evet		Hayır			
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Erkek	241	83,4	48	16,6	288	100
Bayan	247	83,2	40	16,8	287	100
TOPLAM	488	83,3	88	16,7	575	100

Tablo 3'den görüleceği üzere, DKAB ders konularının hayatlarında karşılaştıkları sorunları çözmelerinde yardımcı olduğunu söyleyenlerin genel toplamının %83,3; yardımcı olmadığını söyleyenlerin ise %16,7 olduğu görülmektedir.

Cinsiyet değişkeni ile DKAB dersinde işlenen ders konularının hayatta karşılaştıkları sorunlara çözüm sağlaması arasındaki ilişkiyi tespit için yapılan ki-kare testi sonucuna ($p=,484$, $p>0,05$) göre değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

DKAB dersinin öğrencilerin hayatlarında karşılaştıkları sorunların çözümünde etkisi ile öğretmeni ve dersi sevme arasındaki ilişkiyi belirlemek için yapılan ki-kare testi sonuçları ($p=,000$, $p<,05$) ise değişkenler arasında yüksek derecede anlamlı bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır. İstatistiksel açıdan söylemek gerekirse, DKAB dersinin hayatlarıyla örtüştüğünü belirtenlerin %87,7'si DKAB dersini ve %83'ü de öğretmenini seven öğrencilerden oluştuğu görülmektedir. Bu veriler ışığında, dersi ve öğretmenini seven öğrencilerin DKAB dersinin, hayatlarında karşılaştıkları sorunları çözme konusunda onlara daha fazla yardımcı olduğunu düşündüklerini söyleyebiliriz.

Tablo 4:

Cinsiyete Göre DKAB Dersinde İşlenen Konuların, Öğrencilerin Hayatta Karşılaştıkları Sorunların Çözümüne Etkisinin Sıklık Derecesinin Dağılımı

KATILIM ŞEKLİ		Cinsiyet					
		Erkek		Bayan		TOPLAM	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
	Tamamen	25	8,7	31	10,4	56	9,6
	Çok	102	35,4	97	32,1	199	33,6
	Kısmen	114	39,3	119	40,7	233	40
	Hiç	40	13,8	33	11,1	73	12,5
	Kararsızım	8	2,8	17	5,7	25	4,3
	TOPLAM	289	100	297	100	586	100

 $\chi^2=4,539$
 $sd=4$
 $P=,338$

Öğrencilerin DKAB dersinin hayatlarında karşılaştıkları sorunların çözümünde (%83,3) önemli ölçüde etkili olduğunu belirtmekle birlikte, bu etkinin sıklık derecesini de ortaya koymaya çalıştık. Buna göre öğrencilerin verdikleri cevapların genel toplam oranları Tablo 4’den incelendiğinde, öğrencilerin %9,6’sı “tamamen”, %33,6’sı “çok”, %40’ı “kısmen” DKAB dersinde işlenen konuların, hayatta karşılaşılan problemlerin çözümünde etkili olduğunu belirttiği görülmektedir. “Hiç” etkili olmadığını belirtenlerin toplam oranı %12,5 ve “kararsız” kalanların toplamı ise %4,3’dür. Burada “tamamen ve çok etkili” olduğunu belirtenlerinin toplamının %43,2 olduğu ve kısmen ile birlikte %83,3’e ulaştığı görülmektedir.

DKAB dersinin öğrencilerin günlük hayatlarıyla örtüşmesi ile yaşadıkları sorunların çözümünde oynadığı katkı arasında önemli bir ilişki olduğu görülmektedir. Öğrencilerin DKAB dersinin günlük hayatlarıyla örtüşmesine “tamamen ve çok” şeklinde verdikleri cevapların toplam oranının %41,3 ve karşılaştıkları sorunların çözümünde sağladığı katkıya “tamamen ve çok” şeklinde verdikleri cevapların toplam oranının da %43,2 çıkması bunun en önemli göstergesidir. Her iki değişken arasında yapılan ki-kare testi sonucu ($p=,000$, $p<0,5$) da değişkenler arasındaki anlamlılık ilişkisini doğrulamaktadır. Elde edilen bu sonuç, DKAB dersinin öğrencilerin karşılaştıkları sorunlarla baş etme sıklığını arttırmak için dersin içeriğini öğrencilerin ilgi ve beklentilerini içererek şekilde hayatlarıyla daha fazla örtüşecek şekilde düzenlenmesi gerektiğini ifade eden görüşümüzü teyit etmektedir.

DKAB dersini ve öğretmenini sevmeye ile DKAB dersinde işlenen konuların, öğrencilerin hayatta karşılaştıkları sorunların çözümüne etkisinin sıklık dereceleri arasında da anlamlı bir ilişki söz konusudur. Yapılan ki-kare testi sonuçlarına ($p=,000$) göre tüm değişkenler arasında anlamlı ve yüksek düzeyde bir

ilişki bulunmaktadır. Daha açık bir şekilde belirtmek gerekirse, DKAB dersinin hayatta karşılaşılan sorunların çözümünde “tamamen” etkili olduğunu düşünenlerin yaklaşık %94,’ü, “çok” etkili olduğunu düşünenlerin yaklaşık %92’si ve kısmen etkili olduğunu düşünenlerin yaklaşık %80,’i DKAB dersini ve öğretmenini seven öğrencilerden oluşurken; hiç etkili olmadığını düşünenlerin ise yaklaşık %30’u, DKAB dersini ve öğretmenini seven öğrencilerden oluşmaktadır.

Genel olarak öğrencilerin, DKAB dersinin hayatlarında karşılaştıkları sorunları çözmelerinde yardımcı olduğunu düşündüklerini tespit etmekle birlikte, bu durumu bir örnekle açıklamak yararlı olacaktır.

Tablo 5:

Cinsiyete Göre, “Günlük hayatta karşılaşılan kişisel, ruhsal, ailevi ve toplumsal problemlerle baş etmede dini inancın ve ibadetlerin önemli bir katkısını olduğunu kavranılmasında” DKAB Dersinin Etkisinin Sıklık Derecesi

		Cinsiyet					
		Erkek		Bayan		Toplam	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
KATILMA BİÇİMİ	Tamamen	96	32.9	97	30.8	193	31.8
	Çok	108	37	111	35.2	219	36.1
	Kısmen	63	21.6	66	21	129	21.3
	Hiç	19	6.5	31	9.8	50	8.2
	Kararsızım	6	3.1	10	3.2	16	2.6
	TOPLAM	292	100	315	100	607	100

$\chi^2=3,129$

sd=4

p=,536

Öğrencilerin verdikleri cevapların genel toplam oranlarına göre, öğrencilerin, %31,8’inin “tamamen”, %36,1’inin “çok” ve %21,3’ünün “kısmen” günlük hayatta karşılaşılan çeşitli sorunlarla baş etmede dini inancın ve ibadetlerin önemli bir katkısının olduğunu kavrama konusunda DKAB dersinin etkili olduğunu düşündüğü, %8,2’sinin ise böyle bir şeyin kavranılmasında DKAB dersinin “etkili olmadığını” düşündüğü belirlenmiştir. Söz konusu DKAB dersinin etkisi için “kısmen” hariç, “tamamen ve çok” şeklinde etkili olduğunu söyleyenlerin toplam oranı %67,9 çıkmaktadır ki, elde edilen bu veri, öğrencilerin günlük hayatta karşılaştıkları çeşitli sorunlarla baş etme konusunda DKAB dersinin önemli ölçüde yardımcı olduğunu göstermektedir.

Dini Konularda Duydukları Dini Şüpheleri Gidermedeki Etkisi

Ergenlik döneminde karşımıza çıkan en önemli konuların başında dini konular hakkında duyulan şüpheler gelmektedir. Vergote'un ifadesiyle (Vergote, 1999, 195-221), ergenlik, her yönden geçici bir "bunalım ve çatışma" dönemidir. Bu açıdan bakıldığında DKAB dersinin, öğrencilerin karşılaştıkları bu sorunun çözümü konusunda sağlayacağı katkı oldukça önemlidir. Biz de bu katkının ne ölçüde olduğunu belirlemek için öğrencilere sorular yönelttik. İlk olarak öğrencilerin yüzde kaçının dini konularda şüpheyne düştüklerini belirledik.

Tablo 6:
Cinsiyete Göre Dini Konularda Şüpheyne Düşme Sıklıkları

	Katılım					
	Evet		Hayır		TOPLAM	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Erkek	155	54,8	128	45,2	283	100
Bayan	143	47,8	156	52,2	299	100
TOPLAM	298	49,8	284	16,7	582	100

$\chi^2=5,064$ $sd=1$ $p=,024$

Tablo 6'daki verilere göre, erkek öğrencilerin %54,8'i ve bayan öğrencilerin %47,8'i dini konularda şüpheyne düştüklerini belirtmektedir. Öğrencilerin görüşlerinin genel toplam oranı ise %49,8'dir. Ortaya çıkan bu oranlar, DKAB dersinin istenen ölçüde öğrencilerin duydukları dini şüpheleri giderme konusunda tam anlamıyla yeterli olmadığını göstermektedir.

Öğrencilerin duydukları dini konularda şüpheyne düşmelerinin sebeplerinden birinin DKAB dersinin içeriksel yapısının öğrencilerin hayatlarıyla tam olarak örtüşmemesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Her ne kadar örtüşme sıklığı genel toplamda çok gibi görünse de, "tamamen ve çok"ça örtüşme sıklığının %41,3'te kalması, şüpheyne duyan öğrencilerin oranlarının da %50'ye kadar çıkmasına neden olmaktadır. Her iki değişken arasında yaptığımız karşılaştırma da DKAB dersinin hayatlarıyla örtüştüğünü söyleyenlerin %61,6'sının dini konularda şüpheyne düşmediklerini belirtmesi, yukarıdaki düşüncemizi teyit eder yöndedir. Elde edilen bu veri, de, DKAB dersinin öğrencilerin hayatlarıyla örtüşme sıklığı arttıkça, dini konularda duyulan şüphelerin azaldığını göstermesi açısından önemlidir.

Buna ek olarak DKAB dersinin karşılaşılan sorunların çözümünde etkili olduğunu söyleyenlerin %60,3'ünün, DKAB dersini sevenlerin %62,4'ünün ve

öğretmenini sevenlerin %60,8'inin dini konularda şüpheyeye düşmediklerini belirtmeleri de, bu değişkenlerin dini konularda duyulan şüpheleri giderme konusunda etkin yerlerinin olduğunu göstermektedir. Yukarıdaki tüm değişkenlerle dini konularda şüpheyeye düşme arasında yapılan ki-kare testi sonuçları ($p=,000$, $p<0,5$) da aralarındaki anlamlılık ilişkisini doğrulamaktadır.

Tablo 7:
Cinsiyete Göre Dini Konularda Şüpheyeye Düşme Sıklık Dereceleri

		Cinsiyet					
		Erkek		Bayan		TOPLAM	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
KATILIM ŞEKLİ	Her zaman	9	3,2	6	2	15	2,6
	Sık Sık	19	6,7	17	5,7	36	6,2
	Bazen	58	20,5	61	20,4	119	20,4
	Nadiren	69	24,4	59	19,7	128	22
	Hiçbir zaman	128	45,2	156	52,2	284	48,8
	TOPLAM	283	100	299	100	582	100

$\chi^2=1,777$

sd=4

$p=,779$

Çalışmamızda ayrıca, öğrencilerin dini konularda şüpheyeye düşme sıklıklarını da belirlemek çalıştık. Tablo 7'de yer alan genel toplam oranlarına göre değerlendirecek olursak öğrencilerin %22'sinin "nadiren", %20,4'ünün "bazen", %6,2'sinin "sık sık" ve %2,6'sının "her zaman" dini konularda şüpheyeye düştükleri görülmektedir.

DKAB dersinin öğrencilerin dini konularda düştükleri şüpheleri giderme konusunda etkili olup olmamasına gelince, Tablo 8'e göre, erkek öğrencilerin %47,4'ü, bayan öğrencilerin ise %46,6'sı DKAB dersinin içeriğini, dini şüphelerin giderilmesinde "yeterli bulduğu" ancak, erkek öğrencilerin %52,6'sının ve bayan öğrencilerin %53,4'ünün ise "yeterli bulmadığı" görülmektedir.

Tablo 8:
Cinsiyete Göre DKAB Dersinin İçeriğinin, Öğrencilerin Karşılaştığı Dini Şüphelerin Giderilmesindeki Yeterliliğinin Dağılımı

		DKAB Dersinin İçeriği Dini Şüphelerin giderilmesi için Yeterli mi?					
		Evet		Hayır		TOPLAM	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Erkek		135	47,4	150	52,6	285	100
Bayan		142	46,6	163	53,4	305	100
TOPLAM		277	46,9	313	53,1	590	100

$\chi^2=,039$

sd=1

$p=,844$

Her iki grubun toplamaları açısından baktığımızda, DKAB dersinin içeriğini dini şüphelerin giderilmesinde yeterli bulanların oranı %46,9, yeterli bulmayanların oranı ise %53,1'dir. Cinsiyet değişkeni ile DKAB dersinin içeriğinin dini konulardaki şüphelerin giderilmesindeki yeterliliği arasında yapılan ki-kare testi sonucuna ($p=,844$, $p>0,5$) göre, değişkenler arasında anlamlı bir ilişki gözükmemektedir.

Bununla birlikte, DKAB dersinin içeriğini dini konulardaki şüpheleri giderme konusunda yeterli bulanların %86,8'inin DKAB dersini sevenlerden, %89,2'sinin öğretmenini sevenlerden, %94,6'sının hayatlarıyla örtüştüğünü söyleyenlerden ve %82,7'sinin karşılaştıkları sorunların çözümünde etkili olduğunu söyleyenlerden oluşması, değişkenler arasındaki ilişkinin önemini göstermesi açısından kayda değerdir. Ayrıca, DKAB dersinin içeriğinin öğrencilerin duydukları şüpheleri gidermedeki yeterliliği ile yukarıda adı geçen değişkenler arasında yapılan ki-kare testi sonuçları da, değişkenler arasındaki anlamlılık ilişkisini destekler yöndedir (Ayrıntı için Bkz. Bahçekapılı, 2010, 177-178).

Öğrencilerin Dini Duygu, Düşünce ve Davranışları Üzerindeki Etkisi

Din ve ahlâk eğitiminin, öğrencilerin dini duygu, düşünce ve davranışları üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yöneltilen soruya, öğrencilerin verdikleri cevaplara Tablo 9'dan bakılacak olursa, erkek öğrencilerin %80,8'inin ve bayan öğrencilerin ise %80,1'inin etkili olduğunu düşündükleri görülmektedir. Bu görüşü paylaşmayan erkek öğrencilerin oranı %19,2, bayan öğrencilerin oranı ise %19,9'dur.

Tablo 9:

Cinsiyete Göre, DKAB Dersinin Öğrencilerin Dini Duygu, Düşünce ve Davranışlarına Etkisinin Sıklık Dağılımı

	DKAB Dersi, Dini Duygu, Düşünce ve Davranışlar Üzerinde Etkili mi?					
	Evet		Hayır		TOPLAM	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Erkek	236	80,8	56	19,2	292	100
Bayan	254	80,1	63	19,9	317	100
TOPLAM	490	80,3	119	19,5	609	100

$\chi^2=1,126$

sd=2

$p=,570$

Cinsiyet değişkeni ile DKAB dersinin öğrencilerin dini duygu, düşünce ve davranışlarına etkisi arasında yapılan ki-kare testi sonucuna ($p=,570$, $p>,05$) göre, her iki değişken arasında anlamlı bir ilişki söz konusu değildir. Bir başka ifadeyle, DKAB dersinin öğrencilerin dini duygu, düşünce ve davranışlarına etkisi açısından cinsiyete göre bir farklılık söz konusu değildir.

DKAB dersinin, öğrencilerin dini duygu, düşünce ve davranışları üzerindeki etkisini DKAB dersini ve öğretmenini sevmeleriyle ilişkilendirdiğimizde, DKAB dersini seven öğrencilerde söz konusu etki oranının %87,4'e ve DKAB öğretmenlerini seven öğrencilerde ise %88,7'ye çıktığı görülmektedir. Benzer şekilde, DKAB dersinin hayatlarıyla örtüştüğünü söyleyenlerin %87,9'u ve karşılaştıkları sorunların çözümüne yardımcı olduğunu söyleyenlerin %91'i DKAB dersinin dini duygu, düşünce ve davranışları üzerinde etkili olduğunu belirtmektedir. Tüm değişkenler arasında yapılan ki-kare testi sonuçları da ($p=,000$, $p<0,5$) değişkenler arasındaki anlamlı ilişkiyi teyit etmektedir.

DKAB dersinin, öğrencilerin dini duygu, düşünce ve davranışları üzerindeki etkisini belirledikten sonra, din ve ahlâk eğitiminin dini duygu, düşünce ve davranışları “ne yönde geliştirdiği”ni tespit etmek istedik. Yapılan inceleme neticesinde erkek öğrencilerin %91,1'i ve bayan öğrencilerin %88,9'u DKAB dersinin dini duygu, düşünce ve davranışları “pozitif yönde geliştirdiğini” ifade ettikleri tespit edilmiştir.

Tablo 10:

Cinsiyete Göre DKAB Dersinin Öğrencilerin Dini Duygu, Düşünce ve Davranışlarına Etkisinin Sıklık Derecesi Dağılımı

		Cinsiyet					
		Erkek		Bayan		Toplam	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
KATILMA BİÇİMİ	Tamamen	40	14	54	18	94	16,1
	Çok	82	28,8	75	25	157	26,8
	Kısmen	116	40,7	130	43,3	246	42,1
	Hiç	28	9,8	25	8,3	53	9,1
	Kararsızım	19	6,7	16	5,3	35	6
	TOPLAM	285	100	300	100	585	100

$$\chi^2=3,238$$

$$sd=4$$

$$P=,519$$

DKAB dersinin öğrencilerin dini duygu, düşünce ve davranışlara etkisinin sıklık derecelerinin genel durumuna değinmek gerekirse, öğrencilerin %16,1'inin “tamamen”, %26,8'inin “çok”, %42,1'inin “kısmen” DKAB dersinin etkili olduğunu belirttiği, %9,1'inin ise “hiç” etkili olmadığını belirttiği görülmektedir. DKAB dersinin dini duygu düşünce ve davranışları üzerinde etkili olduğunu belirten öğrencilerin oranının %80'lere ulaşması önemli bir sonuçtur. Ancak DKAB dersinin etkisinin boyutu hakkında öğrencilerin %42,1'inin “kısmen” etkili oldu şeklindeki görüşlerinin “tamamen ve çok” etkili oldu şeklinde görüş belirtenlerin oranlarının toplamına eşit olması, DKAB dersinin etki boyutunun

belli oranda azaldığını göstermektedir. Bu sebeple DKAB dersinin etkili olduğunu belirten ancak “kısmen” etkili oldu şeklinde düşünen öğrencilerin DKAB dersine olan ilgi ve alakalarını yüksek tutmak ve “kısmen” şeklinde görüş belirtmelerinin sebeplerini araştırmak gerekmektedir.

Bizim kendi tespitlerimize göre, önceki değişkenlerde olduğu gibi DKAB dersinin öğrencilerin hayatlarıyla örtüşmesinin, karşılaştıkları sorunların çözümünde etkili olmasının, dersi ve öğretmeni sevmenin öğrencilerinin dini duygu, düşünce ve davranışları üzerinde doğrudan bir etkisi bulunmaktadır. Nitekim DKAB dersinin dini duygu, düşünce ve davranışları üzerinde “tamamen” etkili olduğunu söyleyenlerin yaklaşık %98,9’u ve “çok” etkili olduğunu söyleyenlerin %98,1’i DKAB dersinin hayatlarıyla örtüştüğünü düşünenlerden oluşmaktadır. Yine DKAB dersinin dini duygu düşünce ve davranışları üzerinde etkili olmadığını söyleyenlerin %40,7’si DKAB dersinin hayatları ile örtüştüğünü düşünenlerden, %57’si ise örtüşmediğini düşünenlerden oluşmaktadır.

Benzer şekilde DKAB dersinin dini duygu, düşünce ve davranışları üzerinde etkili olması hakkında “tamamen” etkili oldu şeklinde görüş bildirenlerin yaklaşık %91,6’sı DKAB dersini sevenlerden, %91,6’sı da öğretmenini sevenlerden; “çok” etkili olduğunu söyleyenlerin %89,2’si DKAB dersini sevenlerden ve %88,5’i öğretmenini sevenlerden oluşmaktadır. Tüm değişkenler arasında yapılan ki-kare testi sonuçları da ($p=,000$, $p<0,5$) değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olduğunu teyit etmektedir. Ortaya çıkan bu sonuçlar, DKAB dersinin öğrencilerin hayatlarıyla örtüşme sıklığı ve DKAB dersi ve öğretmeni sevmeye durumu arttıkça ve de öğrencilerin karşılaştıkları sorunlara çözümler getirdikçe, DKAB dersinin dini duygu, düşünce ve davranış üzerindeki etkisinin de arttığını göstermektedir.

İbadetlerin Bireye İç Huzur Sağlama ve Kendilerine Olan Güveni Geliştirme Konusundaki Etkisi

Öğrencilere yönelttiğimiz sorulardan bir diğeri de “ibadetlerin bireye iç huzur sağladığı ve kendine güveni geliştirdiğini fark etmede” DKAB dersinin etkili olup olmadığına yönelikti. Tablo 11’deki verilere göre erkek öğrencilerin %93,8’i ve bayan öğrencilerin %89,4’ü ve toplamda %91,6’sı ibadetlerin bireye iç huzur sağlama ve kendine güveni geliştirme konusunda DKAB dersinin etkili olduğunu düşündükleri görülmektedir.

Tablo 11:

Cinsiyete Göre “İbadetlerin bireye iç huzuru sağladığını ve kendine güveni geliştirdiğini fark etmede” DKAB Dersinin Etkisinin Sıklık Dağılımı

		DKAB Dersi, Dini Duygu, Düşünce ve Davranışlar Üzerinde Etkili mi?					
		Evet		Hayır		Kararsız	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Erkek		272	93,8	14	4,8	4	1,4
Bayan		280	89,4	21	6,7	12	3,8
TOPLAM		552	91,6	35	5,8	16	2,7

$\chi^2=2,129$ $sd=4$ $p=,487$

Cinsiyet değişkeni ile ibadetlerin bireye iç huzur sağlaması ve kendilerine olan güveni geliştirme konusunda DKAB dersinin etkisi arasında yapılan ki-kare testi sonucuna ($p=,487$, $p>0,5$) göre değişkenler arasında fark bulunmamaktadır. Ancak DKAB dersini ve öğretmenini sevmeye ile söz konusu değişken arasında yapılan ki-kare testi sonuçları ($p=,000$, $p<0,5$) değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Öğrencilerin ibadetlerin bireye iç huzur vermesi ve kendilerine olan güveni geliştirmesi noktasında DKAB dersinin etkisini görmeleriyle birlikte, ilişkinin sıklık derecesini de vermek yararlı olacaktır. Öğrencilerin verdikleri cevapların genel toplamına göre %36,8'i “tamamen”, %29,2'si “çok”, %25,5'i de “kısmen”, ibadetlerin, bireye iç huzur sağladığı ve bireyin kendine olan güvenini geliştirdiğini fark etmede DKAB dersinin etkili olduğunu, %5,8'inin ise “hiç etkili olmadığını” belirttikleri görülmektedir. Cinsiyet değişkeni ile ibadetlerin bireye iç huzur sağladığı ve kendine güveni geliştirdiğini fark etme konusunda DKAB dersinin etkisinin sıklık dereceleri arasındaki anlamlılık boyutunu görmek için yapılan ki-kare testi sonucuna ($p=,042$, $p<0,5$) göre değişkenler arasında az da olsa anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu ilişki erkek öğrencilerin “tamamen ve kısmen” şeklinde etkili oldu görüşüne bayan öğrencilerden; bayan öğrencilerin ise “çok” etkili oldu görüşüne erkek öğrencilerden daha fazla katıldıklarını belirtmelerinden kaynaklanmaktadır.

Tablo 12:

Cinsiyete Göre, “İbadetlerin bireye iç huzuru sağladığını ve kendine güveni geliştirdiğini fark etmede” DKAB Dersinin Etkisinin Sıklık Derecesi

		Cinsiyet					
		Erkek		Bayan		Toplam	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
KATILMA BİÇİMİ	Tamamen	110	37,9	112	35,8	222	36,8
	Çok	76	26,2	100	31,9	176	29,2
	Kısmen	86	29,7	68	21,7	154	25,5
	Hiç	14	4,8	21	6,7	35	5,8
	Kararsızım	4	1,4	12	3,8	16	2,7
	TOPLAM	290	100	313	100	603	100

$\chi^2=9,932$ $sd=4$ $p=,042$

Söz konusu anlamlılık ilişkisini DKAB dersini ve öğretmenini sevmeye açısından ele aldığımızda da, yapılan ki-kare testi sonuçlarına ($p=,000$, $p<0,5$) göre değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, ibadetlerin bireye iç huzur sağladığı ve bireyin kendine olan güvenini geliştirdiğini fark etme konusunda DKAB dersinin etkisi hakkında “tamamen ve çok” şeklinde görüş belirtenlerin önemli çoğunluğu (yaklaşık %90’ı) DKAB dersini ve öğretmenini sevenlerden oluşmaktadır.

Kişilik Gelişiminde Dini ve Ahlâkî Değerlerin Etkisinin Önemi Kavrama Konusunda Etkisi

Kişilik gelişiminde dini ve ahlâkî değerlerin önemli bir rolü vardır. DKAB dersinin önemli amaçlarından biri de, öğrencilerin dini ve ahlâkî değerlerle örtüşen bir kişiliğe sahip olmalarıdır. Bu sebeple öğrencilerimize, DKAB dersinin “kişilik gelişiminde dini ve ahlâkî değerlerin önemini kavrama” konusunda ne ölçüde etkili olduğuna dair soru yönelttik.

Tablo 13:

Cinsiyete Göre “İbadetlerin bireye iç huzuru sağladığını ve kendine güveni geliştirdiğini fark etmede” DKAB Dersinin Etkisinin Sıklık Dağılımı

	DKAB Dersi, Dini Duygu, Düşünce ve Davranışlar Üzerinde Etkili mi?					
	Evet		Hayır		Kararsız	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Erkek	268	91,6	19	6,6	5	1,7
Bayan	268	87,6	24	7,8	14	4,6
TOPLAM	536	89,6	43	7,2	19	3,2

Tablo 13’den elde edilen verilerle göre, erkek öğrencilerin %91,6’sı ve bayan öğrencilerin %87,6’sı ve genel toplam da ise %89,6’sı kişilik gelişiminde dini ve ahlâkî değerlerin etkisinin önemini kavrama konusunda DKAB dersinin etkili olduğunu düşündükleri görülmektedir.

Öğrencilerin DKAB dersinin söz konusu etkisi konusundaki bu görüşlerini, sıklık derecesi açısından değerlendirdiğimizde, Tablo 14’den de görüleceği üzere, öğrencilerin %34,8’inin “tamamen”, %32,7’sinin “çok” (her ikisinin toplamı: %67,5) ve %22,1’inin ise “kısmen” kişilik gelişiminde dini ve ahlâkî değerlerin önemini kavrama konusunda DKAB dersinin etkili olduğunu, %7,2’si ise “hiç etkili olmadığını” düşündükleri görülmektedir.

Tablo 14:

*Cinsiyete Göre, “Kişilik Gelişiminde dini ve ahlâki değerlerin etkisinin önemini kavramada”
DKAB Dersinin Etkisinin Sıklık Dağılımı*

		Cinsiyet					
		Erkek		Bayan		Toplam	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
KATILMA BİÇİMİ	Tamamen	113	39.2	94	30.7	207	34.8
	Çok	93	32.3	101	33	194	32.7
	Kısmen	58	20.1	73	23.9	131	22.1
	Hiç	19	6.6	24	7.8	43	7.2
	Kararsızım	5	1.7	14	4.6	19	3.2
	TOPLAM	288	100	306	100	594	100

 $\chi^2=8,098$
 $sd=4$
 $p=,088$

Cinsiyet değişkeni ile DKAB dersinin etkisinin sıklık dereceleri arasında herhangi bir anlamlılık ilişkisi olmamakla birlikte, söz konusu ilişki DKAB dersini ve öğretmenlerini sevmeye ile ilişkilendirildiğinde yapılan ki-kare testi ($p=,000$, $p<0,5$) sonucuna göre aralarında anlamlı bir ilişkinin olduğu gözlemlenmektedir. Genel olarak ifade etmek gerekirse, DKAB dersinin etkisi hakkında “tamamen” örtüştüğünü söyleyenlerin %93,3’ü DKAB dersini sevenlerden, %91’i öğretmenini sevenlerden; “çok” örtüştüğünü söyleyenlerin %86’sı DKAB öğretmenini sevenlerden, %82,4’ü öğretmenini sevenlerden oluşmaktadır. Ancak etkili olmadığını söyleyenlerin ise ancak %38’i DKAB dersini, %35’i öğretmenlerini sevenlerden oluşmaktadır. Buna göre, DKAB dersini ve öğretmenlerini seven öğrencilerin, kişilik gelişiminde dini ve ahlâki değerlerin önemini kavrama konusunda DKAB dersinin daha etkili olduğunu düşündüklerini söyleyebiliriz.

İslâm’ın Barışsever Bir Kişilik Öngördüğünü Fark Ederek, Buna Uygun Davranışlar Sergileme Konusundaki Etkisi

DKAB programının amaçlarından bir başkası da, öğrenciler tarafından “İslâm’ın, barışsever bir kişilik öngördüğünü fark etmesi ve buna uygun davranışlar sergilemesidir. Evrensel bir değer olan barışseverliği benimseyerek, hayatlarında uygulamaları konusunda erkek öğrencilerin %93,9’u ve bayan öğrencilerin %90,3’ü ve genel toplamda %92,1’i DKAB dersinin etkili olduğunu söylemektedir. Cinsiyet açısından bakıldığında öğrencilerin konu hakkındaki görüşlerinin birbirine yakın oldukları görülmektedir.

Tablo 15:

“Cinsiyete göre, “İslâm’ın barışsever bir kişilik öngördüğünü fark ederek ve buna uygun davranışlar sergilemede” DKAB Dersinin Etkisinin Sıklık Dağılımı

		DKAB Dersi, Dini Duygu, Düşünce ve Davranışlar Üzerinde Etkili mi?					
		Evet		Hayır		Kararsız	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Erkek		274	93,9	13	4,5	5	1,7
Bayan		281	90,3	20	6,4	10	3,2
TOPLAM		555	92,1	33	5,5	15	2,5

$\chi^2=2,857$ $sd=4$ $P=,582$

Diğer değişkenler de olduğu gibi, İslâm’ın barışsever bir kişilik öngördüğünü fark ederek buna uygun davranışlar sergileme konusunda DKAB dersinin önemli bir etkisinin olduğu göze çarpmaktadır. Ancak bu etkinin daha net belirlenmesi için öğrencilerin konu ile ilgili görüşlerinin sıklık derecelerini de incelemek gerekmektedir. Tablo 15’de yer alan verilere göre öğrencilerin %39,8’inin “tamamen”, %33’ünün “çok” (her ikisinin toplamı: 72,8) ve %19,2’sinin de “kısmen” DKAB dersinin etkili olduğunu, ancak %4,5’inin de DKAB dersinin bu konuda etkisinin olmadığını düşündüğü görülmektedir. Elde edilen bu sonuçlar, DKAB dersinin, öğrencilerin barışsever bir kişiliğe sahip olmaları noktasında önemli bir katkı sağladığını göstermektedir. Özellikle “kısmen” hariç, “tamamen ve çok” şeklinde etkili olduğunu belirtenlerin oranının %70’i aşması, söz konusu etkinin değerini göstermek açısından oldukça önemlidir.

Tablo 16:

Cinsiyete göre, “İslâm’ın barışsever bir kişilik öngördüğünü fark ederek ve buna uygun davranışlar sergilemede” DKAB Dersinin Etkisinin Sıklık Dağılımı

		Cinsiyet					
		Erkek		Bayan		Toplam	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
KATILMA BİÇİMİ	Tamamen	125	42.8	115	37	240	39.8
	Çok	91	31.2	108	34.7	199	33
	Kısmen	58	19.9	58	18.6	116	19.2
	Hiç	13	4.5	20	6.4	33	5.5
	Kararsızım	5	1.7	10	3.2	15	2.5
	TOPLAM	292	100	311	100	603	100

$\chi^2=4,426$ $sd=4$ $P=,351$

Cinsiyet değişkeni ile İslâm’ın barışsever bir kişilik öngördüğünü fark ederek, buna uygun davranışlar sergileme konusunda DKAB dersinin etkisi arasında yapılan ki-kare testi sonucuna ($p=,582$, $p>0,5$) göre anlamlı bir ilişki gözükmezken, DKAB dersini ve öğretmenini sevmeye arasında yapılan ki-kare testi sonuçlarına ($p=,000$, $p<0,5$) göre değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu

gözükmektedir. Sıklık dereceleri açısından değerlendirdiğimizde İslam'ın barış sever bir kişilik öngördüğünü fark ederek, buna uygun davranışlar sergileme konusunda DKAB dersinin etkisinin sıklık derecesi için “tamamen” diyenlerin %96,4'ü DKAB dersini sevenlerden, %95,6'sı ise DKAB öğretmenini sevenlerden oluşmaktadır. Yine DKAB dersinin etkisi için “çok” diyenlerin %92'si DKAB dersinin sevenlerden ve %88,6'sı öğretmenini sevenlerden oluşmaktadır. Bu sonuçlar da DKAB dersini ve öğretmenini sevmenin önemini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir.

Öğrencilerin Kendilerini Gerçekleştirme Konusundaki Etkisi

Araştırmamızda incelediğimiz son değişken de, “din ve ahlâk eğitiminin, öğrencilerin kendilerini gerçekleştirmedeki etkisi”dir. Bunu belirlemek amacıyla öğrencilere, “DKAB dersi, kendinizi gerçekleştirme noktasında ne ölçüde etkili oldu?” şeklinde soru yönelttik.¹ Öğrencilerin bu soruya verdikleri cevaplara göre, toplam olarak erkek öğrencilerin %74,2'sinin ve bayan öğrencilerin %66,6'sının din eğitiminin kendilerini gerçekleştirme konusunda etkili olduğunu belirttikleri tespit edilmiştir. DKAB dersinin, kişilerin kendilerini gerçekleştirme ile cinsiyet değişkeni arasındaki ilişkiye bakılacak olursa, yapılan ki-kare testi sonucuna göre ($p=,010$, $p<,05$) aralarında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Elde edilen bu verilere göre, DKAB dersinin öğrencilerin kendilerini gerçekleştirmesindeki etkisinin erkek öğrencilerde, bayan öğrencilere göre daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 17:

Cinsiyete Göre “DKAB Dersi sizin kendinizi gerçekleştirme konusunda ne ölçüde etkili oldu” Sorusuna Verdikleri Yanıtların Sıklık Dağılımı

KATILMA BİÇİMİ		Katılımcılar					
		Erkek		Bayan		Toplam	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
	Tamamen etkili oldu	52	17,7	64	20,2	116	19
	Etkili oldu	166	56,5	147	46,4	313	51,2
	Kararsızım	43	14,6	48	15,1	91	14,9
	Etkili olmadı	17	5,8	42	13,2	59	9,7
	Kesinlikle etkili olmadı	16	5,4	16	5	32	5,2
	TOPLAM	294	100	316	100	611	100

$\chi^2=12,414$

sd=4

$P=,015$

¹ Bu testte yer alan seçeneklere katılma biçimleri diğer testtekilere göre farklı sorulmuştur.

DKAB dersinin öğrencilerin kendilerini gerçekleştirme konusundaki etkisi ile ilgili olarak, öğrencilerin genel toplamı dikkate alındığında, öğrencilerin %19'u "tamamen etkili olduğunu" düşündüğü ve %51,2'sinin ise sadece "etkili olduğunu" düşündüğü görülmektedir ki, her iki tercihin toplamı da %70,2'dir. DKAB dersinin kendilerini gerçekleştirmede etkisinin olmadığını düşünenlerin oranlarına bakıldığında, %5,2'si "kesinlikle etkili olmadığını" ve %9,7'sinin de sadece "etkili olmadığını" düşündüğü görülür. DKAB dersinin kendilerini gerçekleştirme konusunda etkisinin olmadığını düşünenlerin toplam oranı ise %14,9'dur. Bu sonuçlara göre DKAB dersinin öğrencilerin kendilerini gerçekleştirme konusunda önemli bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Din ve ahlâk eğitiminin, kişilik gelişimine olan katkısı noktasında önemli bir rolü olduğunu düşündüğümüz diğer değişkenlerde/etkenlerde olduğu gibi, DKAB dersini ve öğretmenlerini seven öğrencilerin, DKAB dersinin "kendilerini gerçekleştirme" noktasında daha etkili olduğunu düşündükleri ortaya çıkmıştır. DKAB dersinin kendilerini gerçekleştirmelerindeki etkisi konusunda "tamamen etkili oldu" diyenlerin %91,5'i, "etkili oldu" diyenlerin %87,3'ü DKAB dersini sevenlerden oluşmaktadır. Ancak, DKAB dersinin kendilerini gerçekleştirmesi hakkında ise "etkili olmadı" diyenlerin %40'ı ve "kesinlikle etkili olmadı" diyenlerin %25'i DKAB dersini sevdiğini belirtmiştir. Bu sonuçlara göre DKAB dersini sevme ile DKAB dersinin öğrencilerin kendilerini gerçekleştirmesi konusundaki etkisi arasında önemli bir ilişkinin olduğu ortaya çıkmaktadır.

DKAB dersinin kendilerini gerçekleştirmesi konusundaki etkisi için "tamamen etkili oldu" diyenlerin %84,7'si ve "etkili oldu" diyenlerin %85'i, DKAB öğretmenini sevdiğini belirtirken; DKAB dersinin kendilerini gerçekleştirmesi konusundaki etkisi hakkında "etkili olmadı" diyenlerin %51,7'si ve "kesinlikle etkili olmadı" diyenlerin %45,5'i DKAB öğretmenini sevdiğini belirtmiştir. Bu sonuçlar da, DKAB dersini seven öğrencilerin, DKAB dersinin kendileri üzerindeki etkisinin daha fazla olduğunu düşündüğünü göstermektedir.

Son olarak, DKAB dersinin günlük hayatla örtüşmesi ile DKAB dersinin kendilerini gerçekleştirmeleri arasındaki ilişki incelenecek olursa, aralarında anlamlı bir ilişki çıkmaktadır. Yapılan karşılaştırmada DKAB dersinin kendilerini gerçekleştirmesi konusundaki etkisi için "tamamen etkili oldu" diyenlerin %96,6'sını ve "etkili oldu" diyenlerin %92,6'sının, DKAB dersinin günlük hayatla örtüştüğünü söylediği; ancak "etkili olmadı" diyenlerin %76,3'ünün ve "kesinlikle etkili olmadı" diyenlerin %39,4'ü nün DKAB dersinin günlük

hayatla örtüştüğünü söylediği belirlenmiştir. Bu sonuçlara göre, DKAB dersi ne ölçüde gündelik hayatla örtüşüyorsa, o ölçüde öğrencilerin kendilerini gerçekleştirme konusunda yardımcı olduğunu söyleyebiliriz.

Tartışma ve Sonuç

Örgün eğitimin önemli bir parçası olan Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi vasıtasıyla din ve ahlâk eğitiminin öğrencilerin kişilik gelişimleri üzerindeki katkısının incelendiği bu çalışma, din ve ahlâk eğitiminin ergenlik dönemi gençleri üzerinde önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, ergenlik döneminin önemli bir kısmını ortaöğretim döneminde geçiren gençlerin, öğrenimini gördükleri DKAB dersinin, onların hayatlarında karşılaştıkları problemlerle örtüşerek, bu problemlere çözümler getirdiği, dini konularda duydukları dini şüpheleri giderdiği, dini duygu, düşünce ve davranışlarını olumlu yönde geliştirdiği, barışsever bir kişilik geliştirmelerine yardımcı olduğu, kendilerine olan güveni arttırdığı ve “kendilerini gerçekleştirme” yolunda onlara katkı sağladığı görülmektedir.

Araştırmamızda öncelikle DKAB dersinin öğrencilerin hayatları ile örtüşme durumu incelenmiş ve öğrencilerin %92,8’inin DKAB dersinin hayatlarıyla örtüştüğünü düşündükleri tespit edilmiştir. Ancak örtüşme sıklığı hakkında “tamamen ve çok” örtüşüyor şeklinde görüş belirtenlerin oranının %41,3 olduğunun altını çizmek gerekir. Bununla birlikte geride kalan %51,6’nın “kısmen” şeklinde görüş belirtmesinin sebepleri üzerinde de durulmalıdır. Zira yapılan analizler göstermiştir ki, DKAB dersinin öğrencilerin hayatlarıyla örtüşmesinin, çalışmamızda ele aldığımız diğer tüm değişkenlerle arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. DKAB dersinin hayatta karşılaşılan sorunların çözümündeki etkisine “tamamen ve çok” şeklinde etkili olduğunu söyleyenlerin, örtüşme oranının da olduğu gibi %40’larda kalması; dini konularda şüpheye düşenlerin oranının %49,8’e ulaşması ve bu değişkenler arasında yapılan ki-kare testi sonuçlarının da anlamlı çıkması, DKAB dersinin öğrencilerin hayatlarıyla örtüşmesinin önemini ortaya koymaktadır.

Çalışmamızda DKAB dersinin öğrencilerin hayatlarında karşılaşılan sorunların çözümündeki etkisinin toplam oranı %83,3 olarak belirlenmiştir. Ancak bu orana, DKAB dersinin etkisi için “kısmen” etkili oldu diyenlerin oranının (%40,3) eklenmesiyle ulaşılmaktadır. Bu arada kesin bir dille DKAB dersinin karşılaştıkları sorunların çözümünde etkili olmadığını düşünenlerin oranı ise %16,7’dir. Bizim araştırmamızdaki değişkenle tamamen aynı olmamakla bir-

likte, ülkemizde yapılan bir çalışmada (Ayhan ve diğerleri, 2004, 194) da öğrencilerin 16,7'sinin dinin insanların karşılaştıkları sorunları çözme konusunda yetersiz kaldığı tespit edilmiştir. Her iki çalışmadaki değerlerin aynı oranda çıkması çalışmaların tutarlılığı açısından önemli olduğunu düşünüyoruz.

Ergenlik döneminde öğrencilerin dini konularda karşılaştıkları sorunların başında dini şüpheler gelmektedir. İlk ergenlik dönemi, kişinin dini konularda kendi kendine bir fikir sahibi olmaya başladığı, çeşitli fikirleri kritik ettiği dönem iken, son ergenlik dönemine doğru genç, gittikçe şüphecilikten sıyrılarak dinî inançlarında kararlılık göstermeye başlar (Peker, 2000, 173-4). Bir başka ifade ile, ergenliğin son döneminde genel olarak dini arayışlar, bocalamalar, şüphe ve kararsızlıklar yatıştır ve bir sonuca ulaşılır. Çünkü genç artık din konusunda kendi tutumunu tam olarak belirleyebilecek zihni ve duygusal olgunluğa ulaşmış olur (Hökelekli, 1998, 280). Bu noktada gençlerin duydukları dini şüphelerin giderilmesinde din ve ahlâk eğitiminin sağlayacağı katkının yadsınamayacak şekilde önemli olduğunu düşünüyoruz.

Yaptığımız çalışmada gençlerin %49,8'i dini konularda şüpheye düştüklerini belirtmiştir. Hökelekli tarafından yapılan bir araştırmada ise, dini şüphe tecrübesi geçirdiğini ifade eden ergenlerin %30 dolaylarında olduğu tespit edilmiştir (Krş. Hökelekli, 1986, 46-48). Ergenlerin yaşadıkları dini şüphelerle ilgili olarak Batı toplumlarındaki oranlar incelendiğinde erkeklerin %75'inin ve bayanların %50'sinin iman şüpheleri yaşadıkları belirlenmiştir (Hökelekli, 2009, 94). Ergenler üzerinde Hökelekli ile bizim çalışmamızdaki sonuç arasında yaklaşık olarak %20 farklılık bulunmaktadır. Bu farkın artış göstermesinde, geçen süre zarfında gençlerin farklı ve olumsuz bir takım bilgi ve yönlendirmelerle daha fazla karşılaşmasının önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Öğrencilerin dini konulardaki duydukları şüphelerin en aza indirilmesi için DKAB dersinin içeriğinin öğrencilerin ilgi, ihtiyaç ve beklentilerini karşılayacak şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

Öğrencilerin karşılaştıkları sorunların çözümleri ile ilgili olarak dini şüphelerin yanında, "kişisel, ruhsal, ailevi ve toplumsal problemlerle baş etme gibi konularda din ve ahlâk eğitimiyle bağlantılı olarak dini inancın ve ibadetlerin önemli bir katkısının olduğunu düşündüklerini burada hatırlatmak gerekir. Zira öğrencilerin %89,2'si söz konusu problemlerle baş etme konusunda DKAB dersinin onlara yardımcı olduğunu söylemektedir. Bu açıdan bakıldığında DKAB dersinin öğrenciler üzerindeki bu etkisi oldukça önemlidir. DKAB dersinin etki oranının bu ve benzeri durumlarda arttırmak amacıyla yeni hazırlanacak öğre-

tim programlarında gençlerin yaşam biçimleri ile örtüşen konulara daha fazla yer verilmesi gerekmektedir. Ayrıca DKAB ders ortamları, öğrencilerin, duygular ve düşüncelerinin önemsendiği, psikolojik açıdan kendilerini buldukları ve kendilerini ifade edebildikleri yerlere dönüştürülmelidir. Bu da nitelikli DKAB öğretmenlerinin yetiştirilmesi ve sınıf ortamlarının bu amacı gözeterek şekilde düzenlenmesi ile sağlanabilir.

Konuya bu açıdan bakıldığında bu sorunun çok geniş bir perspektifle ele alınmasının gerektiği gözükmemektedir. Zira uygulanan bir eğitimin başarılı ve verimli olması sadece öğretim programlarının içerik ve hedeflerinin öğrencilere göre tasarlanması ile sağlanamaz. Böyle bir amaca ulaşmak için içerik ve hedeflerle uyumlu olarak eğitim durumlarının yani öğrenme-öğretme süreçlerinin de düzenlenmesi gerekir (Kaya, 1998, 230; Küçükahmet, 2001, 19; Demirel, 2009, 135). Bunun birlikte gerekli eğitim araç ve gereçlerin tedarik edilmesi ve öğretim ortamının önceden belirlenen hedefleri gerçekleştirecek şekilde düzenlenmesi öğrenme-öğretme sürecinin daha nitelikli olmasını sağlayacaktır (Büyükkaragöz, 2001, 40).

Günümüz yüzyılının en önemli değerlerinin başında barışsever bir kişiliğe sahip olmak gelmektedir. Özellikle Batı toplumlarında son on yıl içinde “farklı dinlerin ve dünya görüşlerinin temsilcileri arasında karşılıklı anlayışa ulaşmak için barış, hoşgörü ve diyalogun arttırılmasına yönelik çalışmalar yürütülmektedir. Bu amaca ulaşmak için de din eğitimine önemli görevlerin düştüğü Batılı uzmanlar tarafından söylendiği gibi, kamu eğitiminde dinlerin ve inançların öğretiminin önemi, 2003, 2005 ve 2009 yıllarında Avrupa Konseyinde, 2007’de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı’nda (OSCE), ve 2002 yılından itibaren müteaddit zamanlarda Avrupa Birliği, UNESCO ve Avrupa Komisyonu gibi önemli uluslararası kurumlar tarafından vurgulanmış (Schihalejev, 2010, 20) ve bu kurumlar tarafından çeşitli projeler yürütülmüş veya desteklenmiştir (Weisse, 2007, 12-19). Bu projelerin en önemlileri arasında sayılan Avrupa Konseyi’nin destek verdiği ve 9 Avrupa ülkesinden katılımcıların yer aldığı “REDCo” projesi, din eğitiminin, barış, hoşgörü ve diyalog ortamına son derece önemli katkılar sağladığını vurgulamaktadır (REDCo, 2009, 9-10, 33).

Çalışmamızda elde edilen veriler de, DKAB dersinin barış ve hoşgörü bir kişiliğe sahip olma konusunda oldukça önemli bir rol oynadığını doğrulamaktadır. DKAB dersinin bu konudaki etkisine evet diyenlerin oranının %92,1 olarak çıkması bunun en önemli göstergesidir. Halis Ayhan ve diğerleri tarafından “insanlar arasında kardeşlik, dostluk, sevgi ve saygı gibi duyguların güçlenme-

sinde dinin etkisinin incelendiği çalışmada (Ayhan ve diğerleri, 2004, 197) da söz konusu etkinin %90,7 çıkması din ve ahlâk eğitiminin önemini göstermesi açısından kayda değerdir. Köylü'nün de ifade ettiği gibi “barış eğitimi her disiplinin konu alanı olabilir. Ancak en etkili alanlardan birinin de din olduğu kesindir. Bu, özellikle İslâm dini için çok açık ve nettir. Çünkü İslâm dininin temel amaçlarından biri toplumda barışı, adaleti ve eşitliği gerçekleştirmektir. Bu sebeple din ve ahlâk eğitiminin içeriğinin insan ve toplumları çok yakından ilgilendiren konularla birlikte, öğrencileri dünya gerçekleriyle yüzleştirecek ve problemlerine ışık tutacak ve o yönde İslâmî çözümler sunacak konularla tasarlanması gerekmektedir (Köylü, 2000, 250-251).

Çalışmamızda ele aldığımız bir başka husus, DKAB dersinin öğrencilerin kendilerini gerçekleştirme konusundaki katkısı idi. Yapılan analizlere göre, öğrencilerin önemli bir çoğunluğu aldıkları din ve ahlâk eğitiminin, “kendilerini gerçekleştirme” konusunda yardımcı olduğunu söylemektedirler. Din ve ahlâk eğitiminin, kişilik gelişimi açısından “kendini gerçekleştirme” sürecince oynadığı bu rol önemlidir. Çünkü, Maslow'un da belirttiği gibi, en üst düzeydeki ihtiyaç, kişinin kendine özgü doğuştan getirdiği potansiyelini ve kapasitesini keşfetmesi ve yaşama geçirmesidir ki, Maslow bu durumu “kendini gerçekleştirme” kavramıyla ifade etmektedir (İnanç ve Yerlikaya, 2009, 316). Yine, Rogers da, “insanlar ‘gerçekleştirme eğilimi’ adı verilen pozitif güçle motive edilirler ve bu güç, organizmanın kendi kapasitesi yönünde gelişmesi, gelişimini sürdürmesi, zenginleşmesi ve üretmesi için doğuştan getirdiği aktif bir süreçtir. Ancak bireyin potansiyelini gerçekleştirmeye yönelik doğuştan getirilen bu isteğin, yaşantılar ve öğrenme yollarıyla desteklenmesi ya da engellenmesi gerekmektedir.” demektedir (İnanç ve Yerlikaya, 2009, 296-297). Bu noktada, din ve ahlâk eğitimi, bireylerin kendini gerçekleştirme süreçlerini ideal şartlarda olumlu ve yapıcı potansiyeller seçip geliştirmelerine katkı sağlayacaktır. Özellikle birçok sıkıntı, bunalım, şüphe vb. problemlerle kuşatılmış ergenlik dönemi gençliğinin, bu problemlerden sıyrılarak sağlıklı bir kişilik geliştirme-sinde din ve ahlâk eğitimi, gençlere ışık tutarak doğru bir yol izlemelerine yardımcı olacaktır.

Yaptığımız çalışma ile elde ettiğimiz önemli bulgulardan biri de, din ve ahlâk eğitimin verilmesi süresince, bu eğitimi veren eğitimcilerin kendilerini ve DKAB dersini öğrencilere sevdirmeleri, öğrencilerin ilgi ve alakalarını yüksek tutarak derse motive olmalarını sağlamaları gerektiğidir. Tarafımızdan yapılan çalışmada (Bahçekapılı, 2010) öğrencilerin %78,1'inin “tamamen” ve

%17,9'unun "kısmen" DKAB dersini sevdiği, %3,9'unun ise sevmediği tespit edilmiştir. DKAB dersini seven öğrencilerin oranının %96'ya ulaşması son derece değerli olup, bunda öğrencilerin din konusundaki arkaplanlarının ve DKAB öğretmenlerin önemli bir payı vardır. Aynı çalışmada öğrencilerin %76'sının "tamamen" ve %16'sının "kısmen" DKAB öğretmenini sevdikleri, %8'inin ise sevmediği tespit edilmiştir. Öğrencilerin görüşlerinin genel toplamlarına göre %92'sinin DKAB öğretmenini sevdikleri görülmektedir. Elde edilen bu sonuçlar, DKAB dersinin ve öğretmenlerinin öğrenciler gözündeki değerini ve etkisini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca bu çalışmada yapılan analizler göstermiştir ki, DKAB dersini ve öğretmenlerini seven öğrenciler, din ve ahlâk eğitimden daha fazla etkilenmektedirler. Buna göre, din ve ahlâk eğitiminden öğrencilerin etkilenmeleri arttıkça, din ve ahlâk eğitiminin gençlerin kişilik gelişimlerine olan katkısı daha yüksek düzeyde olacağını söyleyebiliriz.

Çalışmamız her ne kadar din ve ahlâk eğitiminin ergenlerin kişilik gelişimi üzerindeki etkisini incelemek olsa da DKAB öğretmenin, DKAB dersindeki yerini ve önemini göstermek için burada kısa bir açıklama yapmak yerinde olacaktır.

Din ve ahlâk eğitimi çok yönlü bir eğitim sürecidir. Ailede başlayan bu süreç zamanla başka suje ve objelere doğru yol alır (M. Z. Aydın, 1995, 24-25). Çocukluktan ergenliğe geçişle birlikte, bireyin yaşantısındaki modeller değişim sürecine girer. Çocuklukta, bireyin ailesi onun için en önemli model iken, ergenlikte sosyal çevre ve farklı bireyler ailenin yerini almaya başlar. Bu dönemde ergen, kendisinden daha büyük olan bazı kimselere hayranlık besleme eğilimindedir. Ergenlik çağı genci adeta kendi kişiliğini tamamlayabilmek için sevgi ve saygıyla bu yetişkinlere bağlanır, onların tavsiye, hareket ve tutumlarını benimser (Armaner, 1980, 102). Özellikle din ve ahlâk eğitimi söz konusu olduğunda DKAB öğretmenlerinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Yaptığımız çalışmada elde ettiğimiz veriler de bu düşüncüyü teyit etmektedir. Öğrencilerin %89,3'ü ailelerinden, %12,7'si ise öğretmenlerinden ilk dini bilgilerini aldıklarını söylerken; ortaöğretim sürecinde %42,5'i ailesinden, %63,5'i DKAB öğretmenlerinden dini bilgilerini aldıklarını belirtmektedir (Bahçekapılı, 2010, 123-124).

Öğretmenin kişiliği, tutumu, sınıftaki olaylara bakış açısı ergenin ahlâki gelişimi için son derece elzemdir ve öğretmenin bu tutum ve davranışları, ahlâki alandaki teorik eğitimden daha önemlidir (Hurlock, 1972; Temel ve diğerleri, 2005, 99). DKAB öğretmeni sadece bilgi veren değil, bundan da öte öğrencinin

kendi olma ve kendini bulma sürecinde ona ışık tutan, kişiliğini tamamlamasına yardımcı olan bir rehber ve kılavuzdur. Yetiyecek yeni öğretmenlerin bu görev ve sorumluluk bilinciyle hareket ederek görevlerini yerine getirmeleri onlardan beklenen en önemli vazifedir.

Araştırma boyunca ele aldığımız tüm veriler ışığında din ve ahlâk eğitiminin öğrencilerin kişilik gelişimi üzerinde son derece önemli katkıların olduğunu söyleyebiliriz. Öğrencilerin DKAB dersinde öğrendikleri bilgilerin salt bilgi düzeyinde kalmayıp, onların dini duygu, düşünce ve davranışlarına yön vermesi, karşılaştıkları sorunlara çözümler getirmesi, kendilerine olan güveni kazanmalarında ve kendilerini gerçekleştirme konusundaki pozitif katkısı, din ve ahlâk eğitiminin öğrencilerin kişilik gelişimleri açısından oldukça faydalı olduğunu göstermektedir.

Daha önce belirttiğimiz gibi, 12-14 yaşından itibaren biyolojik ve fizyolojik olarak gelişim ve değişime uğrayan genç, aslında en önemli değişimi zihinsel dünyasında yaşamaktadır. Ergenlikle birlikte, kendisine ve çevresine yabancılaşan, bakış açısında yoğun farklılaşmalara maruz kalan genç, bir yandan kendini bir yandan da çevresini yeniden keşfetme sürecine girmektedir. Gençin kendini ve dünyayı yeniden keşfetme sürecinde başarılı olabilmesi için, dışarıdan gelecek yardımlar bu süreci daha hızlı ve sağlıklı bir biçimde geçirmesine hizmet edecektir. Ergenlik dönemini bu yönüyle olumlu geçiren gençler, yetişkinlik dönemine daha iyi biçimde adaptasyonlar sağlayacakları aşîkârdır.

Sonuç olarak, biyolojik, fizyolojik, zihinsel vb. birçok değişime uğrayan genç, din ve ahlâk eğitiminin son derece önemli katkılar sağlayabileceği kanaatindeyiz. Özellikle din ve ahlâk eğitiminin gençlerin karşılaştıkları sorunlara çözümler üretmesi ve bu sayede yeni karşılaşılan soru ve sorunlara hazırlık sağlaması, gençlerin İslam dininin arzuladığı “olgun insan” olma niteliğini kazanmalarında yardımcı olacaktır.

Bu bağlamda din eğitimcilerinin, program geliştirme uzmanlarının ve politika üreticilerinin DKAB programını hazırlarken, öğrencilerin kişisel özelliklerini, sosyal ve fiziki çevrelerini, tavır ve beklentilerini, çeşitli alanlardaki sorunlarını dikkate almalıdırlar. Özellikle küreselleşmenin insan hayatındaki değerleri büsbütün erittiği günümüzde toplumdaki değişime ve gelişimlere bağlı olarak, öğrenci sorunlarında ve ihtiyaçlarında değişimlerin yaşanabileceğinden öğrenci sorunları ile ilgili bilgilerin yenilenmesini sağlayacak araştırmaların belli aralıklarla sürdürülmesi gerekmektedir (Arıbaş-Güven, 2000, 154, 173). Ancak böyle bir din eğitimi öğrencilerin hayatlarında karşılık bulur ve Özellikle de küreselleşen dünyada seküler hayatın uğraşısı altında ezilen genç nesillere dinî ve manevî değerlerin kazandırılması sağlanabilir.

Kaynakça

- Abbotts J.E, Williams R.G, Sweeting H.N, West P.B (2004). Is going to church good or bad for you? Denomination, attendance, and mental health of children in West Scotland. *Social Science and Medicine*, 58(3), 645–56.
- Alakuş, F. ve Bahçekapılı, M. (2009). *Din eğitimi açısından İngiltere ve Türkiye*. İstanbul
- Altunışık vd. (2002). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi İ.İ.B.F.
- Aydın, M.Z. (1995). *Ailede çocuğun ahlâk eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları
- Ayhan, H, Hökelekli, H. vd. (2004). *Din ve ahlâk eğitim öğretimine yeni yaklaşımlar*. İstanbul: Dem Yayınları
- Ayhan, H. (1997). *Eğitim bilimine giriş*. İstanbul
- Ayten, A. (2009). *Psikoloji ve din*. İstanbul
- Bahçekapılı, M. (2010). *Ortaöğretim DKAB dersinin öğrencilerin dini duygu, düşünce ve davranışları üzerindeki etkisi*. İstanbul
- Baş, T. (2006). *Anket nasıl hazırlanır, uygulanır, değerlendirilir*. Ankara
- Baymur, F. (1969). *Genel psikoloji*. İstanbul
- Büyükkaragöz, S. (1997). *Eğitimde program geliştirme*. Konya
- Cohen, A. (2002). The importance of spirituality in well-being for Jews and Christians. *Journal of Happiness Studies*, (3) 287–310.
- Crawford, M. & Rossiter G. (1992). Teaching wisdom: Religious education and the moral and spiritual development of young people, *Journal of Christian Education, Papers 101*, 49-65.
- Demirel, Özcan. (2009). *eğitimde program geliştirme*, İstanbul
- Eliassen, A.H, Taylor, J. & Lloyd, D.A. (2005). Subjective Religiosity and Depression in the Transition to Adulthood. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44(2), 187–99.
- Froom, E. (1965). *The sane society*. Newyork: H. Holt
- Gündüz, T. (2000). Gençlik dönemi din ve ahlâk eğitimine yeni bir bakış. *Gençlik Dönemi ve Eğitimi I*, İstanbul
- Gündüz, T. (2010). Gençlik dönemi din eğitimi. *Gelişim Basamaklarına Göre Din Eğitimi* (Ed. Mustafa Köylü), Ankara
- Hackney, C.H. & Sanders, G.S. (2003). Religiosity and mental health: A meta-analysis of recent studies. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42(1), 43–55.

- Heimbrock, H-G, Scheilke, C.Th. & Schreiner, P. (Eds.) (2001). *Towards religious competence: Diversity as a challenge for education in Europe*. Münster: Comenius-Institut
- Hökelekli, H. (1980). *Ergenlik çağı gençlerin dini gelişimi* (Basılmamış doktora tezi). Bursa: U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Hökelekli, H. (1986). Ergenlik çağı davranışlarında din eğitiminin etkisi. *U.Ü.İ.F.D.*, 1 (1), 46-48.
- Hökelekli, H. (1998). *Din psikolojisi*. Ankara
- Hökelekli, H. (2009). *Çocuk, genç, aile psikolojisi ve din*. İstanbul
- Hökelekli, H. (2009). Ergenlik döneminde dini şüpheler. *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi*, İstanbul: Dem Yayınları
- Hurlock, E.B. (1972). *Child development*. New York: Mc Graw Hill Book Company
- Idler, E.L. (1987). Religious involvement and the health of the elderly: Some hypotheses and an initial test. *Social Forces*, 66 (1), 226–38.
- İnanç, B.Y. & Yerlikaya, E.E. (2009). *Kişilik kuramları*. Ankara
- Jung, C.G. (1993). *Modern man in search of a soul* (çev. W.S. Dell ve C.F.Bayners). London: Routledge & Kegan Paul
- Kaya, M. (1998). Eğitimde program geliştirme sürecinde DKAB öğretim programının geliştirilmesi ihtiyacı. *Orta Dereceli Okullarda Yürütülen Din Eğitim-Öğretiminin Problemleri*, Kayseri
- King, D.E., Cummings, D. & Whetstone, L. (2005). Attendance at religious services and subsequent mental health in midlife women. *International Journal of Psychiatry in Medicine*, 35(3), 287–97.
- Köylü, M. (2000). Gençlik ve barış eğitimi, İslâmi bir yaklaşım. *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, İstanbul: Ensar Neşriyat
- Kula, N. (2006). Gençlik döneminde kimlik ve din. *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi* (Ed. Hayati Hökelekli), İstanbul
- Küçükahmet, L. (2001). *Öğretimde planlama ve değerlendirme*. Ankara
- Milli Eğitim Temel Kanunu, 1739 Sayılı Kanun, Madde 2.
- Moore, B.M. (1962). *Youth today tomorrow's adults*. Washington, DC: U.S. Dept. of Health, Education, and Welfare, Social Security Administration, Children's Bureau
- Peker, H. (2000). *Din psikolojisi*. Samsun
- REDCo. (2009). *Religion in education – a contribution to dialogue or a factor of conflict?* (eds. R. Jackson, C. Rudelt & J.P. Willaime), The REDCo-project: Presentation in the European Parliament.

- Roux, C., Preez, Petro du & Ferguson, R. (2009). Understanding religious education through human rights values. *Religious Education and Education in Europe*, (eds. Wilna A.J. Meijer, Siebren Miedama, Alma Lanser-van der Valde), Münster
- Schihalejev, O. (2010). *Religious diversity and education in Europe, From indifference to dialogue?* Münster.
- Şemin, R.U. (1984). *Gençlik psikolojisi*. İstanbul
- Tabak, M. A. & Mickelson, K.D. (2009). Religious service attendance and distress: The moderating role of stressful life events and race/ethnicity. *Sociology of Religion*, 70(1), 49-64.
- Tavşancıl, E. (2006). *Tutumların ölçülmesi ve SPSS ile veri analizi*. Ankara
- Temel, F. & Aksoy, A.B. (2005). *Ergen ve gelişimi*. Ankara
- Vergote, A. (1999). *Din, inanç ve inançsızlık* (çev. Veysel Uysal). İstanbul: M.Ü. İ.F.V.Y.
- Weisse, W. (2007). The European research project on religion and education (RED-Co), *Religious Education in Europe* (ed. Robert Jackson, Siebren Miedama, Wolfram Weisse ve Jean Paul Williame), Münster: Waxmann
- Willaime, J.P. (2007). Different models for religion and education in Europe. *Religious Education in Europe*, (ed. Robert Jackson, Siebren Miedama, Wolfram Weisse ve Jean Paul Williame), Münster: Waxmann.
- Williams, D.R, Larson, D.B, Buckler, R, Richard, C.H. & Pyle, C.M. (1991). Religion and psychological distress in a community sample. *Social Science and Medicine*, 32(1), 257-62.
- Williams, K, Hinge, H. & Persson, B.L. (2008). *Religion and Citizenship Education in Europe*. London.